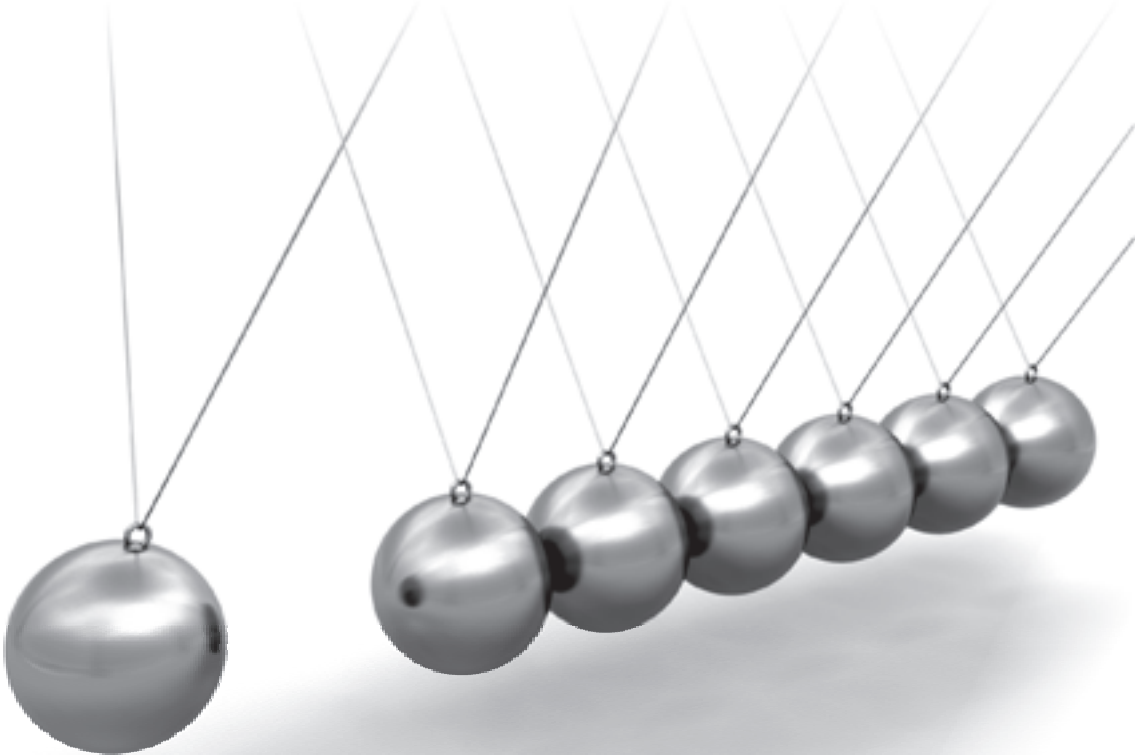

Културна баштина и криза: херитолошки и архитектонски аспект

Александар Кадијевић (уредник)

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

К

ултурна

**баштина и криза:
херитолошки и архитектонски
аспект**

Темајски зборник

уредник др Александар Кадијевић

Едиција *Човек и друштво у време кризе*

*Културна баштина и криза:
херитолошки и архитектонски аспекти
Темајски зборник*

уредник др Александар Кадијевић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

др Александра Ступар,
Архитектонски факултет Универзитета у Београду
др Верена Перко,
Филозофски факултет Универзитета у Љубљани
др Предраг Драгојевић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Преводи резимеа

Аутори радова

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-170-7

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Александар Кадијевић, Милан Појагић*
Предговор
- 11 | *Александар Кадијевић*
Утицај друштвених криза на развој архитектуре са освртом на стање у Србији од 1990. до 2021. године
- 29 | *Милан Појагић*
Баштина у доба кризе јавног добра у Србији почетком XXI века
- 45 | *Милица Божић Маројевић*
Места страдања као места сећања:
од препознавања наслеђа до креирања заједничке баштине
- 65 | *Никола Крсћковић*
Музеји и „одговори“ на кризе: моћ слика – слике немоћи
- 81 | *Владана Пушњик Прица*
Повратак прошлости: стамбено питање и криза културе становања у новијој српској архитектури
- 97 | *Милена Јокановић*
Суочавање музеја са кризом: нови приступи за *нову стварност*
- 115 | *Александра Илијевски*
Хуманитарна криза и техничка елита:
српски архитекти у Првом светском рату
- 133 | *Марија Ђорђевић*
Како, зашто и за кога?
Савремено сакупљање, пандемија и дигитални депои

др Милица Божић Маројевић*

МЕСТА СТРАДАЊА КАО МЕСТА СЕЋАЊА: ОД ПРЕПОЗНАВАЊА НАСЛЕЂА ДО КРЕИРАЊА ЗАЈЕДНИЧКЕ БАШТИНЕ

Апстракт: Турбулентне године на крају XX и почетку XXI века донеле су бројне друштвене, политичке, идеолошке промене у нашем региону и уз њих трансформацију поимања културног пејзажа и визуелне културе. Истовремено се дешавала и реконтекстуализација разумевања вредности тековина наслеђиваних из прошлости. Нешто што нам је до јуче било заједнички именован, престало је да важи, а доминантан дискурс преузеле су неке нове, за већину грађана непрепознатљиве иницијативе. Пратећи тренд других земаља у којима се догодила коренита измена политичке климе, доносиоци одлука су почели да преузимају готова решења за креирање „новог наслеђа“, која у широј јавности никада нису заживела. Ипак, постоји ли начин да се приближи, односно прихвати нежељено наслеђе прошлости и како можемо да формирамо заједничку баштину? Та питања су окосница овог истраживања. С тим у вези, рад ће се, пре свега, бавити препознавањем дисонанце у наслеђу београдског Старог сајмишта, моделима његове интерпретације и, коначно, визијама његове трансформације у баштину која припада свима нама.

Кључне речи: Београд, нежељено наслеђе, дисонанца, места страдања, места сећања, Старо сајмиште

„Дошавши, нађох најкрасније место од давнине, превелики град Београд, који је по случају разрушен и запустео, сазидах га и посветих пресветој Богоматери.”

Деспот Стефан Лазаревић

---

* Доцент, Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, mbozic@f.bg.ac.rs

Девастација сећања девастацијом симболичког садржаја

Након пет деценија условног (или можда условљеног) братства и јединства, прелаз из XX у XXI век остаће упамћен као доба бројних социолошких, политичких и идеолошких промена. Такве трансформације у друштву донеле су реконтекстуализацију вредности тековина наслеђених из прошлости. Девастацију сећања подржала је девастација симболичког садржаја, а то је за последицу имало измене визуелне културе и културног пејзажа (Божић Маројевић, 2018а). Другим речима, нешто што нам је до јуче било заједнички именитељ престало је да важи, а као доминантан дискурс наметнуте су неке нове, за већину грађана још увек неразумљиве и непрепознатљиве иницијативе. С тим у вези, можемо да пратимо два паралелна тока, премда су настала као резултат јединствене линије активности које спроводи владајућа политичка структура. С једне стране, променом назива улица и школа, формирањем новог централног градског језгра те премештањем старих и изградњом рецентних споменика, изменама календара празника, садржаја уџбеника и уопште фокуса историје на коју треба да будемо „поносни“, на сцену ступа затирање историје и сећања. Истовремено, конертоновским језиком речено, прескриптивним заборављањем, као и оним које се успоставља ради креирања нових идентитета, с друге стране се граде пожељни конструкти (Connerton, 2008). Тежећи, дакле, да учврсте сопствену идеологију уклањањем за њих нежељеног наслеђа прошлости, владајуће елите промовишу моделе који за ширу јавност нису ништа друго до немушти симболи и тако у свести грађана формирају нежељено наслеђе садашњости.

Смене идеологија те схватања лепог, ружног, важног или вредног не преживљавамо први пут – у нашој новијој повести имали смо чак три таква преокрета. Неки су били осмишљени и културном политиком оправдани, као што је, примера ради, био онај после 1945. Други су били мање идејно утемељени – када су осамдесетих година националистичке тековине брзински замениле комунистичке или када је после 2000. поново „прочитано“ наслеђе Другог светског рата (Stojanović, 2010). Али никада досад нисмо имали ситуацију да се купују и постављају „универзални споменици“. Наиме, пратећи трендове других земаља у којима је политичка клима коренито измењена, доносиоци одлука су почели да преузимају готова решења за креирање „новог наслеђа“, потпуно заборављајући на чињеницу да она немају никакав потенцијал да заживе у нашем, локалном кон-

тексту.¹ Додатно, данас смо сведоци непромишљених, чак и накарадних *ad hoc* решења којима идемо низ длаку упитним инвестицијама и потенцијалним интересима туристичке привреде. У том смислу можемо да кажемо да савремене уметничке и градитељске праксе чине огромну неправду јавним просторима Београда. Наиме, споменици који се постављају, често и без адекватних законских процедура, углавном прате одавно превазиђену деветнаестовековну традицију фигуралне пластике. Они су гломазни, непромишљени, непрепознатљивих физиономија, неприродних положаја тела, непропорционални и лоше уклопљени у амбијент који треба да употпуне и оплемене. На места хероја народноослободилачке борбе долазе јунаци Првог и Другог српског устанка, домаћи владари, страни државници, пијаци, али и нашој култури непознате личности. Тако „београдски споменички *boom*“² чине и споменици Хајдару Алијеву на Ташмајдану, Борисаву Пекићу, Гаврилу Принципу, Конфучију, патријарху Павлу, руском цару Николају II, Александру Пушкину, казахстанском песнику Џабајеву, подигнута па уклоњена биста Јурија Гагарина, споменик Николи Тесли на истоименом аеродрому, споменик Стефану Немањи, деспоту Стефану итд. (Божић Маројевић, 2018а). Ипак, најпроблематичнија је меморијализација наслеђа ратова деведесетих, која је несистематична, искључива те упитних моралних и естетских критеријума на којима се заснива.

Ситуација се додатно усложњава са (не)обележеним местима страдања. Иако је од осамдесетих година наовамо култура сећања и активирање меморије града у заштитарском, градитељском и истраживачком фокусу, резултат појачаног интересовања није донео очекиване резултате. Важни критеријуми – попут оних да треба избећи монументалност споменика, сећања усмерити на називе школа,

-
- 1 Најеклатантнији пример такве промашене инвестиције јесте баснословно скуп и надасве бесмислен пројекат *Скопље 2014*, који је тај град уписао на листу најружнијих, најнефункционалнијих и за живот најнепријатнијих творевина. Постављањем великог броја споменика упитног квалитета, Београд све мање заостаје за Скопљем.
  - 2 У широј јавности се као прекретница узима постављање споменика азербeјџанског диктатору Хајдару Алијеву на Ташмајдану. Реч је о споменику изузетно ниског уметничког квалитета, који се по налогу његовог сина „штанцује“ и поклања земљама – пријатељима. Интересантно је и важно напоменути да су грађани Мексика одбили такав споменик јер је посвећен личности која је вратила државу у црно раздобље, а бруталне тортуре, мучења и хапшења били су свакодневне појаве. Код нас је, међутим, тадашњи председник Србије Борис Тадић на откривању споменика Хајдара Алијева окарактерисао као утемељивача модерног Азербeјџана. Више о том догађају на: https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik_diktatoru_u_centru_beograda_s/24228326.html, приступљено 4. априла 2021.

болница, улица, потом поновно оживети догађаје и јунаке Првог светског рата те увести обавезне часове историје на меморијалима у Београду – никада нису заживели. Штавише, ни подизање 148 споменика и спомен-обележја у периоду од 1980. до 2000. године није помогло да се прошлост запамти, а да места страдања и меморијали на њима прерасту из неприметних просторних репера у проактивне креаторе заједничке баштине (Politika, 2019). Иако је тим Завода за заштиту споменика културе града Београда још 2008. године израдио обиман елаборат о местима страдања, те утврдио стање споменика и спомен-обележја подигнутих на тим просторима, шира јавност, пре свега држава и релевантне институције, остала је нема (Vreme, 2008). Изостало је достојно обележавање локација који памте трагичне људске судбине и сећање на невинне жртве, због чега 13 година касније имамо ситуацију да су спомен-обележја у граду и у приградским општинама углавном запуштена, а да је брига о њиховом одржавању препуштена превасходно иницијативи појединаца и локалних институција. Недостатак јасне државне стратегије, непоштовање постојећих законских регулатива у домену организоване бригае о наслеђу и непостојање сарадње међу институцијама само су део разлога због којих је на терену овакво стање.

Од утиска до притиска

Па ипак, шта се дешава са „стањем у главама“? Памћење, односно способност складиштења и присећања информација, оживљава прошло искуство садашњим доживљајем. Реч је о једном од најелузивнијих људских атрибута, који никада верно не репродукује изворно искуство, већ креира „ново“ памћење (Baddeley, Eysenck & Anderson, 2009). Како усамљени човек не може да створи никаква сећања, будући да се она стварају и учвршћују у комуникацији, памћење заправо представља нешто чиме група одређује однос према себи и свету. Материјализацију те релације представљају споменици и спомен-места, који нам умногоме помажу да памтећи једне колективно заборавимо неке друге садржаје.

Шта то конкретно значи, како ми данас памтимо и чега се сећамо? За потребе писања овог рада организована је онлајн анкета³

---

3 Анкета, коју је чинило 15 питања у вези са одређеним догађајима и/или местима страдања у Београду, организована је попуњавањем *Google Form* упитника, који је дистрибуиран на студентским *Facebook* групама. Попуњавање је било ограничено на седам дана, у периоду од 1. до 7. марта 2021. године. Сви одговори су генерички наведени у мушком роду.

међу студентима историје уметности и археологије. Учествовало је 78 испитаника, 40 женског, 38 мушког пола. Њихова просечна старост је 23 године, а оцена током студија 8,2. Циљ истраживања је био да се испита да ли млади знају како су настала и чему су посвећена одређена спомен-обележја поред којих свакодневно пролазе, те какав однос имају према местима страдања у Београду, то јест да ли и у којој мери знају да их објасне и препознају. На питање шта се некада налазило у Дому војске, у чију галерију често свраћају, 46 испитаника је навело да је ту вероватно био неки затвор, седам је било сигурно у то, а свега четири студента су знала да наведу да је то некадашњи Ратнички дом у којем су се налазили седиште Гестапоа и затвор. Да је немачка војна полиција била смештена на данашњем Стоматолошком факултету није знао ниједан испитаник. Сличан одговор је добијен и на питање да ли су чули за причу да су две гимназијалке (од којих је једна након те акције завршила у логору Бањица, у којем је и стрељана) запалиле немачки камион у Симиној улици 1941. године и да је због тога стрељано 100 људи, махом Јевреја. Шта значи Главњача и где се налазила, исправно је навело 14 студената, од којих је осам казало да су одговоре потражили на претраживачу *Google*. Исти број је одговорио и на питање шта представља спомен-обележје у облику цвета испред данашњег Хемијског факултета, аутора Милорада Тепавца. Затвор Специјалне полиције у згради данашњег Рударско-геолошког факултета идентификовало је 28 студената. Ком догађају је посвећен споменик Николе Јанковића на Теразијама, испред Палате Симе Игуманова, знала су 52 испитаника, а да се на Новом гробљу у склопу Спомен-гробља палих бораца налази још један меморијал – посвећен обешеним грађанима, написала су свега три студента. Када, где и којим поводом је била организована Антимасонска изложба, знало је 20 испитаника. Прву београдску гимназију, као место немачке касарне, препознала су 44 студента. Више од половине учесника анкете чуло је за Топовске шупе и Старо сајмиште. Музеј Бањичког логора посетило је свега 11 студената, а Спомен-парк у Јајинцима 57. Ниједан испитаник није чуо за логоре на Ушћу и у Милишића циглани на Звездари, као ни за Троструки Сурдук, страстиште на Лединама. Такви одговори још једном потврђују да су неадекватно образовање, потом презентација наслеђа која не прати савремене трендове комуникације, интерпретација заснована на упитним идеолошким конотацијама, дехуманизовање жртава, неразвијена социјална свест и, генерално, незаинтересованост и небрига кључни проблеми меморијалних пракси у Београду.

Од (не)жељеног до (не)обележеног

Двадесет и седмог дана јануара, када се у читавом свету обележава Дан сећања на жртве холокауста а Српска православна црква прославља Савиндан, 2021. године је на Савском тргу у Београду ефемерним спектаклом (или, прецизније, дебаклом) откривен споменик Стефану Немањи непроценљиве вредности.⁴ Оснивач династије Немањића, за чије владавине Београд чак није ни био у саставу српске државе, овековечен је непрецизном иконографијом у 23 метра високој скулптури која тежи 68 тона. Владар величине седмоспратнице стоји на дну истоимене улице – не знамо зашто – на распукнутом византијском шлему, са мачем у руци. Но ту се наше незнање не завршава. Јер, коначно, човек који је ту представљен можда и није Стефан Немања него неки *wanna be* Немањић, будући да ми на основу портрета са фресака знамо како је изгледао као замонашени Симеон, док његов световни лик не (пре)познајемо.

Имамо, дакле, случај да један датум и једно савремено дешавање евоцирају бројне слике прошлости. Иако у том догађају доминира дискурс који нам је задала владајућа већина, сећање није имуно и осећа се одређена дисонанца. Другим речима, у контексту наслеђа које откривање тог споменика носи и за будућност оставља можемо да уочимо разноликости значења која му се приписују и наслутимо недостатак консензуса у вези са тим како ће га у времену које долази памтити, представљати, разумети и тумачити различити актери. Дисонанца, коју су у студије баштине као појам увели Танбриџ (Tunbridge) и Ешворт (Ashworth), јесте квалитет који постоји у свему што смо наследили из прошлости (Tunbridge, Ashworth, 1996). Она, понекад, није уопште уочљива јер (као, на пример, у случају нацизма) имамо дугорочни договор о томе шта одређено наслеђе значи и представља. Међутим, постоји неколико различитих ситуација у којима је дисонанца ипак проблематична. Једна од њих је она када само наслеђе у себи има супротстављене поруке које његови уживаоци морају да интегришу како би разумели шта оно означава. Потом, несасгласје је доминантно и када се значење баштине прима другачије него што су интерпретатори предвидели. Трећи случај настаје услед политичких промена, будући да поруке наслеђа зависе од вредности које одређено друштво има. И, коначно, свеprisутна је дисонанца коју намеће нежељено наслеђе, то јест негативно наслеђе минулих времена (Božić Marojević, 2018b). Ранијих година се инсистирало на

4 Није реч о уметнички непроценљивој вредности већ о чињеници да не знамо колико је коштао тај мегаломански пројекат.

томе да се дисонанца превазиђе, максимално умањи и да се таквим приступом обезбеди једна једина истина. То је даље довело до тога да се дисонанца тумачи као негативан квалитет, иако она то суштински није. Наиме, расправе о јавном памћењу и валоризацији историје често су сложене и политички провокативне, односно дисонантне. Међутим, у својој бити често су прилично једноставне. Када год имамо дилему да разумемо било коју контроверзну ситуацију, први корак увек треба да буде одговор на питање: како су та тема, особа или догађај добили место у нашим јавним просторима сећања. Када размишљамо о наслеђу, узимање у обзир различитих гледишта и разноврсних вредности може да буде само корист, а не терет. Разумевање свих његових слојева обезбеђује нам да даље развијамо и примењујемо нове моделе интегративне праксе заштите наслеђа које су засноване на мултидисциплинарности и партиципативности (Božić Marojević, 2008b).

Па ипак, чак и када су неке вредности неупитне, попут антифашизма или сећања на холокауст, исказ и приказ тог сазнања могу да буду у колизији. О томе сведочи, нажалост, стање које имамо осам деценија од почетка Другог светског рата на бројним београдским местима страдања. На нашу огромну срамоту, једини главни град у Европи на чијој су територији била формирана чак четири логора⁵ није препознао важност и едукативни потенцијал да их претвори у достојанствена места сећања, а најеклатантнији пример је меморијализација Старог сајмишта. На основу данашњег изгледа тог локалитета тешко да би ико могао да каже да је реч о простору који је у време када је настао, заједно са Земунским мостом краља Александра, представљао „најистакнутију модернистичку архитектонску градску целину, важан маркер идентитета града и, у одређеној мери, нације“ (Радовић, 2006, 149). Наиме, на основу Генералног плана Београда из 1923. и Регулационог плана из 1927. године, 1936. године донета је одлука о подизању Сајма. Друштво за приређивање сајмова и изложби основано је још раније, тако да су постојали сви услови да се распише конкурс. Од самог почетка, тај пројекат је пратила лоша срећа – првонаграђено идејно решење никада није реализовано већ је изведен пројекат архитеката Техничке дирекције Београдске општи-

5 Реч је о логорима Топовске шупе, Старо сајмиште, Бањица и Милишића циглана. Логор на Ушћу је формиран раније, као прихватни логор за Немце. После окупације на том месту је формиран Сабирни логор Организације Тот, у који су пребачени партизани са Сајмишта, а који су даље слати у логоре по свету или на принудни рад. Од 1943. то је био сабирни логор за регруте, а касније пролазни логор за ратне заробљенике. У априлском савезничком бомбардовању Београда 1944. године логор је готово потпуно уништен.

Слика 1. Разгледница са погледом на Београдски сајам из 1937. године. Фотографија власништво Милоша Јуришића.

не Рајка Татића, Миливоја Тричковића и Ђорђа Лукића (Manojlović Pintar & Ignjatović, 2010) (сл. 1).

После исушивања мочварног земљишта, у пролеће 1937. године изграђени су Централна кула, пет великих павиљона (познати и као Југословенски), те четири међународна (Италијански, Мађарски, Румунски и Чехословачки). У тој фази су подигнути и Спасићев павиљон те неколико мањих зграда које су закупила појединачна предузећа, укључујући и холандског произвођача електронике „Филипс“. Први београдски сајам је отворен у септембру 1937. године, када је већ био окончан значајан део радова (сл. 2). У другој фази градње, која је завршена 1938. године, настали су Турски и Немачки павиљон. Радови на шестом Југословенском павиљону почели су 1940, али их је Други светски рат прекинуо (Политика, 1937).

О томе колико је у то време Краљевина Југославија била напредна, сведоче и активности које су организоване на сајму. Понуда је била разноврсна. Осим ресторана, продајних штандова и уличне забаве, организовани су и културни догађаји, попут концерата класичне музике и уметничких изложби. На том месту је емитован и први телевизијски програм на Балкану 1938. Исте године, чехословачки произвођач аутомобила „Шкода“ је, у склопу аеронаутичке изложбе, конструисао челични падобрански торањ, највиши у Европи у то

Слика 2. Атмосфера са првог сајма, одржаног 1937. године. Фотографија Аце Симића у власништву Милоша Јуришића.

време, који је коришћен за обуку падобранаца из свих делова Југославије. Но, истовремено, Београдско сајмиште није било само место забаве или симбол технолошког напретка – оно је служило и политици. Тако су немачка и италијанска влада користиле павиљоне како би промовисале начела нацистичког и фашистичког режима. Нацистичке заставе, али и кукасти крстови били су саставни део немачке репрезентације (Јеврејски логор на Београдском сајмишту, 2008). Таква естетика је можда донекле и наговестила његову будућу употребу. Наиме, шест месеци након окупације, пошто је пре тога било потпуно испражњено, Сајмиште, које се поделом Југославије од октобра 1941. године налазило у Независној Држави Хрватској, постало је логор. Бодљикава жица постављена је по ободу локалитета, у павиљоне су унете скеле које су биле предвиђене да симулирају кревете на спрат, а команда је оформила штаб у Централној кули (Вајфорд, 2011).

На Београдском сајмишту, за мање од два месеца, нестала је скоро половина од укупног броја Јевреја, чиме је Србија постала прва територија под нацистичком окупацијом која је „очишћена од Јевреја“ (Јеврејски логор на Београдском сајмишту, 2008). Ипак, то није

Слика 3. Срушени ланчани мост на Сави априла 1941. године. Поред срушеног, Немци су изградили понтонски мост. У првом плану фотографије виде се група немачких војника, три чамца у води, а у позадини панорама Старог сајмишта. Фотографија у власништву Музеја града Београда.

значило и затварање логора већ само промену његове намене (сл. 3). Наиме, на пролеће 1942. године Сајмиште прераста у привремени логор за политичке затворенике, заробљене партизана и принудне раднике, од којих је већина касније депортована у Норвешку, Немачку или мање радне логоре у централној Србији. Сајмиште је званично напуштено⁶ у јулу 1944, пошто је за време савезничког бомбардовања те године директно погођено, при чему је погинуло између 80 и 120 логораша, а преостали заточеници су пребачени у друге логоре (Koljanin, 1992).

Одмах након ослобођења, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донела је саопштење у коме је Сајмиште означено као мучилиште народа Југославије (Manojlović Pintar & Ignjatović, 2010). Ипак, у прве четири деценије од ослобођења

6 Два месеца касније, непосредно пред ослобођење Београда, велика група Јевреја из Мађарске и Баната, који су били на принудном раду у Борском руднику, доведени су на Сајмиште. Задржали су се свега три дана, чекајући транспорт за неки од логора смрти у Немачкој или Пољској.

Слика 4. Изглед појединих објеката на Старом сајмишту 1947. године. Фотографија у власништву Музеја града Београда.

није урађено ништа на меморијализацији тог простора. Поједини павиљони, оштећени у бомбардовању, срушени су, а у преостале су током изградње Новог Београда смештани припадници омладинских радних акција, потом уметници, а на крају чак и грађани нерешеног стамбеног питања (сл. 4). Прве спомен-плоче, универзалне садржине и без помена холокауста⁷, постављене су тек 1974. и 1984. године (Bajford, 2011). Разлог за то лежи у чињеници да су у памћењу и сећању на Други светски рат приоритет имала места отпора у односу на места страдања. Тако су редовно обележавани локалитети борбе и битака Народноослободилачке војске и илегалца, док је комеморација локација страдања цивила била на другом месту. Радовић (2006, 151) о томе бележи:

Све цивилне жртве различитих окупаторских и квислиншких снага (фашистички терор) биле су означене појмом жртве фашизма, чиме

7 Припадници јеврејске заједнице су се с правом бунили због натписа на тим плочама, на којима пише како су Јевреји страдали као борци за слободу, антифашисти, припадници покрета отпора. То је нетачно јер су на том месту страдала и деца. Такође, део проблема са меморијализацијом је и чињеница да мали део научне јавности негира да је питање Сајмишта проблем Србије, пошто се логор налазио на територији тадашње НДХ.

је потенцирана универзалност људске жртве – погром југословенских Јевреја тако није био посебно издвајан из осталих фашистичких прогона на југословенској територији (партизана, антифашиста и комуниста, различитих етничких група у различитим деловима земље итд.), већ се холокауст перципирао као један од видова опште фашистичке и расистичке политике – тако су и јеврејске жртве (за разлику од неких других земаља) биле део опште категорије невиних жртава фашизма, а не засебно категоријски конституисане жртве холокауста.

Бањица, која је била пре свега политички логор, као и стратиште у Јајинцима, били су погоднији материјал за идеолошку конструкцију слике окупације у Београду. Зато је њихово физичко стање боље, а слике догађаја који су се тамо одиграли живље су у сећањима грађана.

Доласком Слободана Милошевића на власт модели коришћења Старог сајмишта се поново мењају. Оно сада фигуративно постаје и медијски се експлоатише као српски *Yad Vashem*. Као „резервни Јасеновац“, Сајмиште се инкорпорира у јавни наратив о страдањима Срба у НДХ, па тако од 1995. постаје и место комеморације јасеновачких жртава (Bajford, 2011). Исте године, премда ван граница логора, постављен је споменик Миодрага Мише Поповића поводом 50 година од победе над фашизмом. Реч је о скулптури високој 10 метара, тешкој 20 тона, која има облик распукнутог круга чији један део симболише живот, а други смрт. Веома је занимљива чињеница да то није пројекат наменски рађен за комплекс Београдског сајма већ је искоришћено другонаграђено решење са конкурса за меморијализацију Јајинаца. Иако завршен, споменик је постављен и откривен са шест година закашњења, на свечаности на којој је говор одржао тадашњи председник Југославије Зоран Лилић. Том приликом Јасеновац је, међутим, споменут само једном, а церемонијом је (због рата у Хрватској) доминирала тема страдања Срба у Србији, под немачком окупацијом. Истовремено, Јевреји су поменути само као прве жртве логора на Сајмишту (*Jevrejski logor na Beogradskom sajmištu*, 2008). И натпис на споменику прати политички дискурс деведесетих – холокауст се негира, а локалитет се описује као место на коме је извршен геноцид над „100.000 родољуба, учесника НОБ, над децом, женама и старцима. Сваки други заточеник убијен је у логору, или на стратиштима – Јајинци, Бежанијска коса, Јабука и Островачка ада. Многи су одведени у немачке логоре смрти широм окупиране Европе. Највише је страдало Срба, Јевреја и Рома“.

Двадесет први век доноси нови заокрет у меморијалним праксама. Наиме, после двехиљадите, Сајмиште више није ни простор „редуковане“ историје, што му је улога приписана у социјализму, а

није ни простор „инструментализоване“ историје, коју је имао после распада Југославије. Данас је то, нажалост, место без историје (Радовић, 2006).

Историја простора памћења и културе сећања Старог сајмишта показује нам да једнострана интерпретација и покушаји да се формира једина (пожељна) истина нису укинули његову дисонанцу. Она је наставила да одјекује, доказујући да неадекватним управљањем и коришћењем наслеђа, чак и тамо где имамо начелни консензус, историја не само да није могућа већ није ни потребна. Премда је сваки режим користио тачно онај део повести Старог сајмишта који подржава његову визију културе сећања, у коначници имамо срамотну слику небриге о баштини и неочувања достојанства жртава.

Тако је судбина овог простора обишла пун круг: од поноса нације и врхунца људског умећа, када је планирана изградња најмодернијег изложбеног, пословног и привредног центра у овом делу Европе, преко врхунца људских зверстава, када је у њему формиран једини концентрациони логор на свету с расном одредницом у називу, све до националне срамоте, када узмемо у обзир то како Сајмиште изгледа и на који начин се сећамо страдалих данас.

Ка сећању. Модели интерпретације и креирање спомена за будућност

„А Лотова се жена обазре и претвори се у стуб соли.“

(Књига постања 19, 26)

У Књизи постања, у делу у којем се описује уништавање Содоме и Гоморе, Лотова жена је претворена у стуб соли јер се, упркос упозорењу анђела да то не чини, током бекства осврнула за собом. Камени стуб, који је тада био санкција, данас је симбол нашег инсистирања да се не заборави (Williams, 2007). Стуб као стуб, ипак, ништа не значи док му не дамо неки смисао, док га не интерпретирамо, а од друге половине XX века камени спомени се преваходно тумаче као сведочанства садашњости. Последица тога јесте да њихову вредност више не одређујемо старошћу, чак ни аутентичношћу, већ садржајем који преносе. И зато је од (не)заборављања много важније – шта је уопште данас (не)жељено у наслеђу Београда; како то што нисмо и не смемо да заборавимо можемо да приближимо „другима“ и, коначно, постоји ли консензус или барем визија како га трансформисати у баштину која припада свима нама?

Дисонанца, односно феномен различитости и њено усвајање, основа је креирања идентитета сваког града, будући да градови и нису ништа друго до социопросторне творевине „искуства разлике“ (Vujić, 2014, 146). То, даље, значи да су:

целокупна архитектура градова, посебно њен сегмент који је најпријемчивији за (честу) дискурзивну (ре)конструкцију, званични називи улица, од великог значаја при константном процесу стварања идентитета. Тако градска топономастика, односно одономастика, постаје својеврсни лакмус идеологије и политике друштва у одређеном периоду историје (Радовић, 2013, 38).

Када је употребио израз *lieux de memoire*, француски историчар Пјер Нора је места сећања објаснио као сваки значајни ентитет било материјалне или нематеријалне природе који ће људским деловањем или временом постати симболички елемент меморијалног наслеђа било које заједнице (Nora, 1989). Свака нова власт се увек тиме руководила – креирајући имагинарну генеалогiju и континуитет, учвршћивала је и оправдавала сопствену идеологију. Таква врста (ре)креирања колективног памћења дешавала се одмах након смене режима, с идејом да конкретизује, али и реификује сећања на одређене догађаје и појединце у јавној сфери и да од ње направи „материјални пејзаж као позорницу за приказивање карактеристичне националне прошлости и артикулацију ексклузивног разумевања културно-политичке заједнице“ (Till, 2004, 351). Ипак, тај пејзаж, односно место сећања, не опстаје због своје материјалне предметности нити естетике или симболизма већ, пре свега, због активне улоге коју има у процесу изградње колективних идентитета. Идентификован као наслеђе, он прераста у културно средство које нације, друштва, заједнице и појединци користе да изразе, олакшају или конструишу осећај заједништва (Smith, 2006).

У нашем локалном контексту, национална држава „има примат у производњи социјалног простора градова те ексклузивни монопол у планирању, мапирању и јавној меморализацији градског простора, односно у подизању и конципирању споменика и спомен места, чиме омогућава властиту реификацију и доминацију“ (Vujić, 2014, 147). С тим у вези, оно што се тренутно дешава у меморији града и начине на које памтимо јавне просторе можда најбоље можемо да опишемо рестауративном носталгијом, синтагмом коју је увела Светлана Бојм (Bojm, 2005, 86–87), која описује:

националне и националистичке покрете широм света који прибегавају антимодерној митологизацији историје, залажу се за повратак националним симболима и митовима, а повремено се служе и различи-

тим теоријама завере... Иако засноване на стварним сеоским обичајима и конвенцијама, нове традиције одликују се већим степеном симболичког формализма и ритуализације.

Томе можемо придодати и фалсификовање историје те повратак на градитељске стилове прошлих времена који су данас превазиђени и немају адекватно значење. Оно ка чему треба да тежимо у меморијализацији могло би се назвати појмом рефлексивне носталгије, која је индивидуална, састоји се из изломљених фрагмената, узима у обзир дистанцу и нагони свакога да исприча своју причу у којој се преплићу прошлост, садашњост и будућност (Војт, 2005). Такав правац у очувању сећања на прошлост можемо да уочимо у трендовима који су већ неко време устаљени у меморијалним праксама широм света, а подразумевају успостављање концептуалних места сећања, која о неком догађају или личности сведоче метафорички, кроз образовне активности, отворене дебате, учење и забаву. Један од таквих примера је меморијал посвећен Мартину Лутеру Кингу у Атланти. Реч је о простору од 35 хектара на којем нема његовог лика, већ се налазе руже које помиње у својим говорима. У парку су и породична кућа у којој је одрастао, црква, ватрогасни дом као сувенирница, зграде у којима је представљен његов живот, борба за људска права, и простори где деца и млади могу да уче о равноправности, једнакости, борби против оружја, насиља, ратова, мржње. Као пример добре праксе, такође, може да послужи урбано решење које су Британци креирали у Кенсингтонском парку, како би одали почаст принцези Дајани. Они су, наиме, саградили фонтану коју чине 545 комада корнишког гранита и три мостића којима може да се пређе преко воде и стигне у срце фонтане. Такво идејно решење је требало да одрази Дајанин живот, њену племенитост и отвореност – вода тече од највише тачке у два правца, низ каскаде, ковитла се и пени и на крају завршава у мирном базену на дну (Политика, 2016).

Када је реч о комеморацији догађаја, ратног страдања, али и његових жртава, пример добре праксе је меморијал посвећен вијетнамским ветеранима, који је у Вашингтону 1981. године дизајнирала, још као студенткиња, Маја Лин (Maуа Lin). Реч је о црном гранитном зиду у који су уклесана имена готово 60 хиљада настрадалих. Описујући своју инспирацију, Лин је рекла да јој је намера била да направи отвор, односно рану у земљи која би симболизовала бол коју је изазвао рат. „Замислила сам да узмем нож и зарежем земљу, отворим је и да ће тако временом, како она зараста, да зарасту и насиље и бол“, говорила је Лин (The Attic, 2019). Пројекат је од самог почетка био контроверзан из неколико разлога. Прво, дизајн је био

нетрадиционалан, Маја Лин је азијског порекла, а није било неважно ни то што није имала никаквог професионалног искуства када је пројекат предложила. Критичарима је сметало и то што се на меморијалу неће наћи имена преживелих ветерана и што тамна боја гранита показује негативан став према вијетнамском рату. На крају је ипак постигнут компромис. Након што је своје идејно решење одбранила пред америчким Конгресом, Маја је прихватила да се оно употпуни постављањем бронзаног приказа групе војника и америчким заставама (Favorite, 2016).

Вијетнамски меморијал, нажалост, није једини пример који је пратила контроверза. У нашој новијој историји сведоци смо чињенице да 11 година након Брејвиковог масакра у Ослу и на острву Утоја не постоји консензус о томе какав је споменик прикладан да комеморише тај догађај, иако је свега неколико месеци након напада норвешка влада одлучила да се успоставе чак три национална меморијална места: једно у Утоји и два у Ослу. Наиме, на међународном конкурс за дизајн тих локација победило је веома иновативно и храбро решење шведског уметника Јонаса Далберга. Његова идеја је, између осталог, подразумевала да се у селу Сорбратен, које је окренуто ка Утоји, физички пресече копно и направи зазор од 3,5 метра. Далберг је објаснио да то симболизује „поетску пукотину“. Жири такмичења је изјавио да „створена празнина изазива осећај изненадног губитка у комбинацији са дуготрајним несталима и сећањем на оне који су страдали. Предлог је радикалан и храбар и на физички и непосредан начин дочарава трагичне догађаје“ (ICST, 2019). Па ипак, он никада није изведен.

Тај случај нам намеће другу дилему, на коју немамо одговор ни у нашој студији случаја, о Старом сајмишту. Дакле, шта треба да буде циљ националног спомен-обележја? Да ли евоцирање трауме и осећања која су доживели заточеници, одавање почаста жртвама, показивање осећаја снаге, победе, истицање националних идеала или нешто друго? Одговор на то требало је да нам да Меморијални центар Старо сајмиште, у сврху чијег формирања је пре годину дана донет Закон. У његовом члану 2 се наводи да се:

Меморијални центар „Старо сајмиште“ оснива као установа културе – са седиштем у Београду, у интересу обезбеђивања организационих, кадровских и материјалних претпоставки за обављање послова у области музеолошке, и с њом повезане образовно-васпитне и научно истраживачке делатности, с циљем неговања сећања на жртве нацистичког концентрационог логора Јеврејског пролазног логора Београд – Топовске шупе и на некадашњем Београдском сајмишту, Јеврејског логора Земун и Прихватног логора Земун (Parlament, 2020).

Упркос обавези да у року од 30 дана од дана ступања на снагу тог закона Влада Србије именује вршиоце дужности директора, председника и чланова Управног и Надзорног одбора Меморијалног центра „Старо сајмиште“, то није учињено ни до данашњег дана. То ће рећи да ћемо на разрешење недоумица поводом тога шта ће се, када и на који начин комеморисати на Сајмишту морати још да сачекамо. У међувремену, ваља запамтити да је, према истраживањима које је недавно објавио *World Population Review*, Србија седма земља по сиромаштву на свету (WPR, 2021). Она је, такође, држава чији главни град гура то сиромаштво под тепих, подизањем споменика непознате вредности. У крају где је све некако бивше – од Железничке станице, споменика страдалима деведесетих, преко биоскопа „Партизан“, па све до постојеће али поратним интервенцијама уништене Коруновићеве поште, „сјај осветљава крш, руине и мрачне животе људи на чији рачун сијају блештећа светла“ (Berman према Dimitrijević, 2021).

Тај (мрачни) живот јесте кратак, али је уметност вечна чак и када је сећање варљиво. Зато нека остане забележено и следеће: двадесет и седмог дана јануара, када се у читавом свету обележава Дан сећања на жртве холокауста а Српска православна црква прославља Савиндан, Меморијални центар „Старо сајмиште“ постоји само у Закону, као мртво слово на папиру. Док чланови породица и малобројни преживели 80 година од формирања логора на том месту комеморативне активности практикују испред другонаграђеног конкурсног решења за споменик у Јајинцима, неки други грађани Београда, у жеку пандемије, око споменика који нам је представљен као Стефан Немања играју коло.

Референце

- Baddeley, A., Eysenck, M. W., & Anderson, M. (2009). *Memory*. New York: Psychology Press.
- Bajford, J. (2011). *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Bojm, S. (2005). *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Божић Маројевић, М. (2018а). Изгубљени у преводу. Памћење деведесетих у јавном простору Београда. *Годишњак за друштвену историју* 3, 83–100.
- Božić Marojević, M. (2018b). Dissonance – A Pretty Harsh Term to Define. Towards Understanding the Importance of Safeguarding the Pluralism of Heritage Meanings in Public Spaces. U: *Modelling Public Space(s) in Arts and Culture* (eds. B. Tanurovska Kjulakovski, V. Kačakova, N. Bodrožić), 205–211.

- Connerton, P. (2008). Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1(1), 59–71.
- De Roy van Zuijdewijn, J. (30 Sep. 2019). *Remembering Terrorism: The Case of Norway*. <https://icct.nl/publication/remembering-terrorism-the-case-of-norway/> (preuzeto 10. februara 2021).
- Dimitrijević, B. (2021). Monument Concealment. <https://rs.boell.org/en/2021/01/27/monument-concealment> (preuzeto 20. aprila 2021).
- Favorite, J. K. (2016). We Don't Want Another Vietnam: The Wall, the Mall, History, and Memory in the Vietnam Veterans Memorial Education Center. *Public Art Dialogue* 6(2), 185–205.
- Jevrejski logor na Beogradskom sajmištu* (2008). <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semelin/sr/sajmiste-logor.php> (preuzeto 23. februara 2021).
- Jovanović, T. (28. avg. 2008). Zaborav kao zločin. *Vreme*. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=698986> (preuzeto 10. marta 2021).
- Koljanin, M. (1992). *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Manojlović Pintar, O., Ignjatović, A. (2008). Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat. U: *Kultura sjećanja: 1941, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (ur. S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević), 98–113. Zagreb: Disput.
- Nikel, D. (22. apr. 2021). Norway's Utøya Memorial Finally Takes Shape. <https://www.forbes.com/sites/davidnikel/2021/03/09/norways-utya-memorial-finally-takes-shape/?sh=2325eb171a46> (preuzeto 5. maja 2021).
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* No. 26, *Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring*, 7–24.
- Poorest Countries in Europe* (2021). <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/poorest-countries-in-europe> (preuzeto 10. aprila 2021).
- Радовић, С. (2006). Градски простори од места до неместа, и *vice versa*: случај београдског Старог Сајмишта. *Зборник радова Етнографској инстџиуиуа САНУ* 26, 145–160. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Радовић, С. (2013). *Град као њексиуи*. Београд: XX век.
- Solomon, Š. (2019). Memorijali Beograda. *Politika*. <http://www.politika.rs/sr/clanak/442356/Pogledi/Memorijali-Beograda> (preuzeto 1. maja 2021).
- Sretenović, M. (20. jun 2016). Gde postoji rat sećanja, nema istinskog pomirenja. *Politika*. <https://bit.ly/3vRkdLZ> (preuzeto 20. marta 2021).
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi – Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Темељи београдског сајмишта јуче су свечано освећени (7. јун 1937). *Полџиуиуа*, 6.
- The Woman Who Healed America* (2019). <https://www.theattic.space/home-page-blogs/2019/10/23/the-woman-who-healed-america> (preuzeto 10. aprila 2021).

- Till, Karen E. (2004). Political Landscapes. In: *A Companion to Cultural Geography* (eds. J. Duncan, N. C. Johnson, R. H. Schein), 347–364. Blackwell Publishing Ltd.
- Tunbridge, J. E., & Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past As a Resource in Conflict*. Chichester: J. Wiley.
- Vujović, S. (2014). Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije. *Sociologija* 56(2), 145–166
- Williams, P. (2007). *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford – New York: Berg.
- Zakon o Memorijalnom centru „Staro sajmište“ (2020). <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2020/154-20.pdf> (preuzeto 1. marta 2021).

Milica Božić Marojević, PhD*

SITES OF SUFFERING AS SPACES OF REMEMBRANCE. FROM RECOGNIZING INHERITANCE TO CREATING A COMMON HERITAGE

After five decades of the conditional (or perhaps conditioned) brotherhood and unity, the transition from the 20th to the 21st century will be remembered as an era of numerous sociological, political and ideological changes. Such transformations in society have brought a re-contextualization of the values inherited from the past. The devastation of memory was supported by the devastation of symbolic content, which resulted in changes in the visual culture and cultural landscapes. In other words, something that was our common denominator until yesterday has ceased to be valid, and some new, still incomprehensible and unrecognizable initiatives have been imposed as the dominant discourse. This is not happening for the first time in our recent history. After 1945, the notion of the past had a conceived and culturally justified form; in the 1980s, communist ideas were replaced by nationalist ones; since 2000, the achievements of the Second World War have been reinterpreted. Shifting from one to another ideology has done a huge injustice to the public spaces of Belgrade. Namely, the monuments that are being erected, often without adequate legal procedures, mostly follow the long-outdated nineteenth-century tradition of figural sculpture. When we talk about (un)marked places of suffering, the situation is further complicated. Although the culture of remembrance and activation of the city's memory has been in the focus since the 1980s, the result of increased interest did not bring the expected results. Decent marking of the places of suffering was missing, which is

---

* Assistant Professor, University of Belgrade – Faculty of Philosophy, mbozic@f.bg.ac.rs

why today we have a situation where memorials in the city and suburban municipalities are mostly neglected. The lack of a clear state strategy, non-compliance with existing legal regulations in the field of organized heritage protection, as well as the lack of cooperation between institutions are just some of the reasons why we have this kind of situation. Additional problems are inadequate education, presentation of heritage that does not follow modern trends in communication, interpretation based on questionable ideological connotations, dehumanization of victims, underdeveloped social awareness and, in general, disinterest and carelessness. However, is there a way to approach or accept the unwanted heritage of the past and how can we work on forming a common heritage? These questions are the backbone of this research. In this regard, the paper will, above all, deal with the recognition of dissonance in the heritage of Staro Sajmište, models of its interpretation and, finally, visions of its transformation into a heritage that belongs to all of us.

Key words: Belgrade, unwanted heritage, dissonance, places of suffering, places of memory, Staro Sajmište

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

72(497.1)“19/20“(082)

930.85(497.11)(082)

КУЛТУРНА баштина и криза : херитолошки и
архитектонски аспект : тематски зборник / уредник
Александар Кадијевић. – Београд : Универзитет, Филозофски
факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). – 148 стр. :
илустр. ; 24 cm

„Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког
пројекта Човек и друштво у време кризе ...“ --> колофон. –
Тираж 200. – Стр. 7–9: Предговор / Александар Кадијевић и
Милан Попадић. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-170-7

1. Кадијевић, Александар, 1963- [уредник] [аутор додатног
текста]

а) Архитектура -- Србија -- 20в -- 21в -- Зборници б) Културна
добра -- Србија

COBISS.SR-ID 44223241

Стање кризе у јавном, институционалном, теоријском и практичном третирању баштине, као у новијој архитектонско-урбанистичкој пракси у Србији, овим тематским зборником је слојевито осветљено. Подстицајан за даља просуђивања, али и превладавања криза у тим областима, задуго ће бити незаобилазан у будућим истраживањима. Осим пажње научне јавности, својом актуелношћу ће привући интересовање најшире публике.

Из рецензије др Александре Ступар

Аутори су компетентни стручњаци који су у оквиру својих специјалности користили научну методологију и прворазредне историјске изворе и дошли до једног низа нових увида, који су својим садржајем значајни за историографију, а својим постојањем важни за историју уметности као дисциплину.

Из рецензије др Предрага Драгојевића

Спој херитолошког и архитектонског погледа на заштиту, употребу, интерпретацију, али и реинтерпретацију баштине у доба савремених криза, основна је специфичност овог тематског зборника. Он је стога значајна полазна позиција за разматрање оваквих и сличних истраживачких тема.

Из рецензије др Верене Перко

